

PERIODE 1

1483-1512

De jonge jaren van Luther – tot hij hoogleraar wordt

1483

Geboorte

Op de late avond van zaterdag 10 november 1483 werd in het gezin van de 24-jarige Hans (Johannes) Luder en zijn 20-jarige vrouw Margarethe Lindemann een zoon geboren. Ze woonden in het Saksische stadje Eisleben in het oosten van Duitsland. Het jongetje was hun eerste kind. Later werden in dat gezin nog zes (of meer) kinderen geboren. Maar niet in Eisleben.

De ouders van Luther.

Doop

De jonggeboren zoon werd een dag later, op 11 november 1483, gedoopt in de nabijgelegen Sint Petrus- en Pauluskerk. Hij kreeg de naam Martin, naar de heilige van die dag: Martinus van Tours (316-397), in Nederland bekend als Sint Maarten. De naamgeving duidt erop dat de ouders meededen aan een lange traditie om hun te dopen kind naar de heilige van die dag te noemen.

Achternaam Luder en Luther

Over de achternaam van de familie is te melden dat Martin op een gegeven ogenblik, vermoedelijk in zijn tijd als jonge docent, de naam heeft 'gefatsoeneerd' tot Luther. De naam Luder heeft een negatieve klank, in het Duits evenals in de letterlijke vertaling in het Nederlands: Loeder. Het lijkt ogenschijnlijk niet meer dan een onschuldig taalprobleempje dat gemakkelijk op te lossen was. Dat gebeurde omstreeks 1517. In dat befaamde jaar hanteerde Luther in zijn brieven soms ook een nieuwe achternaam: Eleutherius, die zoveel betekent als 'de Vrije', of 'de Bevrijder'. Het is heel goed denkbaar dat bij die nieuwe namen wel een sterke wens meespeelde om zich positief te profileren.¹

Dat Martin gedoopt werd heeft veel voor hem betekend: hij maakte deel uit van de gemeenschap van Gods kinderen. Over de Heilige Doop heeft Luther later vrij veel geschreven. En toch noemt hij zijn eigen doop, voor zover we nu weten, maar één keer, namelijk in een brief op 14 februari 1520 aan Georg Spalatinus, de hofprediker van de keurvorst van Saksen.

De doop was een sacrament dat volgens de rooms-katholieke kerkleer de toegang tot de hemel garandeerde. De doop moest, volgens kerkvader Augustinus, zo vroeg mogelijk bediend worden. Het belang ervan was gelegen in het geloof dat de doop de erfzonde wegnam. Later legde Luther meer de nadruk op het beloftekarakter van de doop, zoals dat een plaats heeft in Gods verbond.

Strengere ouderlijke tucht

In het ouderlijk huis nam moeder een grote plaats in: zij voedde haar kinderen op en Martin weet te vertellen dat hij voor straf een flinke klap tegen zijn neus kreeg, waardoor een bloedneus ontstond. Harde tucht was kenmerkend voor de sfeer in het gezin Luder. Daarin speelden opvattingen over de strenge, straffende God een voorname rol. Dit had zijn weerslag bij de jonge Luther: Gods genade, waar de priester in de kerk het soms over had, was sterk op de achtergrond gedrongen.²

1. Zie ook: Jürgen Udolf, *Martinus Luder - Eleutherius - Martin Luther: Warum änderte Martin Luther seinen Namen?*, Heidelberg 2016.

2. Zie ook: Heinrich Fausel, *Dr. Martin Luther. Leben und Werk 1483-1521*, Güter-

Op 3 december 1483 werd *Nikolaus von Amsdorf* (1483-1565) geboren, in Torgau, later medewerker van Luther.

Religiositeit einde middeleeuwen

Hoe stond het met de godsdienstigheid tegen het einde van de middeleeuwen?

1. In Luthers jonge jaren kende men in de roomse christenheid een rijkgeschakeerde *heiligenverering*; met name Maria, de moeder van Jezus, en Anna, Zijn oma, werden bijzonder vereerd; Anna was de schutpatrone van de mijnwerkers. De rozenkrans werd vaak rondgebeden. Het gebed tot Maria, de moeder Gods, klonk op gezette tijden.
2. Gelovigen ondernamen *bedevaarten* naar plaatsen waar een geliefde heilige een speciale status had verworven; velen verwachtten een wonder van God na of tijdens een dergelijke bedevaart.
3. De handel in *aflaten* behoorde tot de activiteiten die bijdroegen tot een grotere zekerheid van het heil voor gestorven familieleden en (in)direct voor de koper zelf. Het kopen van aflaten werd beschouwd als een vorm van heilige boetedoening, maar in wezen was het koophandel in genade.
4. De *kloosters* waren afgezonderde plaatsen waar men het persoonlijke heiligheidsideaal dichterbij trachtte te brengen; gebed en arbeid (in welke vorm dan ook) brachten zegen op het leven in en buiten de kloostermuren. En wat de wereld te weinig deed, werd in het klooster rechtgetrokken.
5. Het bouwen van een *kapelletje* onderweg was een bijzondere vorm van familiale religiositeit waarmee men publiek maakte hoe dankbaar men was en hoeveel men over had voor God en de kerk. Het bouwen van een *kerk*, en helemaal van een *kathedraal*, was daarvan een maximale uiting met een bijzondere heilsbetekenis.

sloh 1977, 12; Erik Erikson, *De jonge Luther*, Amsterdam 1982, waar de auteur, een psychoanalyticus, beschrijft hoe Luther bevrijd werd uit de knellende banden van middeleeuwse dogma's.

6. De *beelden* in kerken en kapellen waren een uiting van persoonlijke én groepsreligiositeit. Ze dienden als ‘boeken der leken’, al waren er ook leken die deze ‘boeken’ door hun persoonlijke hoge ontwikkeling niet nodig hadden – toch was ook voor hen de collectieve band met de afgebeelde heilige een waardevol gegeven.
7. Letten we op het *altaar* en het *sacrament van de mis*, dan arriveren we in het hart van de roomse religie. Sacramenten, daar kun je geen week, geen dag zonder, de priesters delen in tastbare vorm Gods genade uit. Het offerkarakter van de mis trachtte de ernst van Christus’ dood uit te beelden, dat een stempel drukte op het leven van de gelovige.
8. De *doop* (het doopsel) was het eerste sacrament in het leven van de christen: daarmee meende men de zaligmakende, reinigende kracht van Gods genade te ontvangen. Wie echter een doodzonde beging, moest een door de priester opgelegde *boete* voldoen om *absolutie* te ontvangen. Anders zou men gewis de eeuwige verdoemenis tegemoet gaan. Men telde *zeven doodzonden*: 1. hoogmoed; 2. hebzucht; 3. onkuisheid; 4. toorn; 5. vraat- en drankzucht; 6. nijd; 7. geestelijke traagheid.
9. Het *vagevuur* werd beschouwd als een laatste mogelijkheid om zuivering, loutering te ontvangen van alle aardse (dood) zonden. Daar zouden de meeste gelovigen enige tijd moeten doorbrengen. Om die wachttijd te bekorten moest de kerk op aarde deze gelovigen te hulp komen met missen, gebeden, vasten, aalmoezen en aflaten.
10. In de eredienst stond de *preek* niet hoog aangeschreven; het lezen van de evangeliën (laat staan van de hele Bijbel) was een zeldzaam grote moeilijkheid. Mocht men toch eens een preek in de volkstaal horen, dan was dat bijna zonder uitzondering het werk van Waldenzen in het zuiden van Europa en van Moderne Devoten in het noorden. De prediking van de deugd moest de samenleving een enigszins ordelijk geheel bezorgen.
11. Dit gehele kerkelijke leef- en leersysteem werd (en wordt) bij elkaar gehouden door een straffe *kerkelijke hiërarchie*, met aan

de top de hoogste bisschoppen die al of niet in collegialiteit met elkaar leefden en de *paus* meestal als ‘primus inter pares’, de eerste onder zijns gelijken, beschouwden. Maar toch was hij wel iemand met hemelse sleutelmacht. En hij was in de regel een monarch onder de andere vorsten op aarde – soms zelfs in zeer strijdbare gedaante. Toen Luther werd geboren was paus Sixtus IV (1414-1484) de hoogste geestelijke in de kerk. Hij was de eerste paus van het type van de verwereldlijkte renaissancevorst; hij bevorderde de Mariaverering en verdedigde de onfeilbaarheid van de paus.

12. De *kerk beheerste het hele leven*. De sacramenten en hun vermeende directe werking maakten het beslist nodig iedere week (of vaker) naar de mis te gaan. Niet het Woord van God, maar de symboliek van de diverse tekenen maakte de kerk tot een sacramentele gemeenschap. Dat ze zich daarmee op een dwaalspoor bevond was een van de ontdekkingen van de reformatoren.³

Het Duitse Rijk

In het jaar van Luthers geboorte was Frederik III (1415-1493) uit het huis Habsburg keizer van het ‘Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie’ – de officiële naam van Duitsland. Ferdinand was aartshertog van Oostenrijk en regeerde als keizer tot zijn dood in 1493. Zijn opvolger werd Maximiliaan I (1459-1519), ook uit de familie Habsburg; hij bleef aan de macht tot hij in 1519 overleed. Daarna maakten de keurvorsten van Duitsland hun nieuwe keus; de meerderheid stemde voor Karel V (1500-1558), kleinzoon van Maximiliaan. Al deze keizers traden op tijdens de levensjaren van Luther. Zij hadden niet een heel grote macht: een keizer was de ‘primus inter pares’, namelijk onder de Duitse keurvorsten. De binnenlandse politiek van de Habsburgers richtte zich op het behoud van het juiste evenwicht tussen de delen van het rijk, waarbij het principe van ‘verdeel en heers’ meer dan eens werd toegepast.

De buitenlandse politiek was gericht op versterking van de eigen

3. Zie ook: Rudolf Schwarz, ‘Luther’, in: *Die Kirche und ihrer Geschichte*; Red. Bernd Moeller, Göttingen 1986, S. 19f.

positie in Europa, tegenover onder meer Frankrijk en Engeland, maar ook tegenover de paus, die ook wereldlijke macht bezat. En vanaf 1453 kwam er ook een anti-Turkse lijn: toen werd Constantinopel ingenomen, de naam werd veranderd in Istanbul. Het betekende het einde van het Byzantijnse Rijk. Dat Turkse deel van Europa werd de uitvalsbasis voor veroveringstochten in de zestiende en zeventiende eeuw op de Balkan en naar Boedapest en Wenen.

De Habsburgers hadden daarmee rekening te houden met een tweefrontensituatie.

Grote veranderingen

- *Ontdekkingsreizen* vóór 1500: de eerste resultaten werden geboekt door Portugezen, die langs de kust van Afrika naar het zuiden voeren; de eerste die de evenaar passeerde was de Portugees Fernao Gomes; later volgden Spanjaarden en Italianen. Columbus (1451-1506) maakte zijn eerste tocht naar het westen en ontdekte nieuw land, dat pas later Amerika ging heten. Men zei: ‘De wereld wordt groter.’ Het kreeg grote betekenis voor handel, scheepvaart, geografische kennis en voor de totale economie.
- In *kunst en wetenschap* werden vanaf Petrarca (1304-1374) (veertiende eeuw) humanisme en renaissance steeds meer gewaardeerd; geleerden en kunstenaars maakten zich vrij uit de strakke banden van de traditie. Zo veranderden schilder- en beeldhouwkunst; ook werden de literaire bronnen van theologie en kerk kritisch beoordeeld en kwam het tot heruitgave van vergeten werken van kerkvaders en klassieke schrijvers. In de kringen van de nieuwe generatie geleerden wilde men ‘Ad fontes’ dat is: ‘Terug tot de bronnen’.
- Deze *opkomende geestesbewegingen* hadden hun bekendheid en invloed te danken aan de uitvinding van de boekdrukkunst door Johannes Gutenberg (ca. 1400-1468) te Mainz in het jaar 1441. Hij drukte in 1455 voor het eerst een Bijbel, de ‘Gutenbergbijbel’. In het jaar 1500 werden er in Europa al 30.000 boeken gedrukt, het monnikenwerk van de eeuwen daarvoor was voorbij. De latere Reveildichter Isaac da Costa (negentiende eeuw) plaatste over de uitvinding van de boekdrukkunst de

terechte waarschuwing: ‘Het was een reuzenstap, ten hemel – en ter hel. Ja, menschdom! ook ter helle.’ Luther en zijn medewerkers hebben ook veel gebruikgemaakt van deze kunst: Zij stuurden een menigte pamfletten, brochures en boeken de wereld in. Het was feitelijk een revolutie op het gebied van media. Naast Mainz werd ook Basel een centrum van boekdrukkunst.

De Gutenbergbijbel van 1455.

1484

ZWINGLI

Op 1 januari 1484 werd Huldrych Zwingli geboren in het Noord-Zwitserse dorp Wildhaus.

Hij ontving een klassieke opleiding en kreeg tijdens zijn studie grote waardering voor de 'prins der humanisten' Erasmus en diens uitgave van het Nieuwe Testament.

Na zijn dienst als pastoor te Glarus en Einsiedeln werd Zwingli op 1 januari 1519 'Leutpriester' aan de Grossmünster te Zürich, waar hij vanaf zijn eerste kerkdienst reformatorische prediking liet horen. Hij trouwde met Anna Reinhart.

Onder leiding van Zwingli werd Zürich het tweede centrum van de kerkhervorming in Europa. Hij was een scherp bestrijder van de wederdopers.

Met Luther verschilde hij over de vraag naar de betekenis van het Avondmaal. Zwingli nam na 1519 steeds meer afstand van de Rooms-Katholieke Kerk. Ook liet hij zijn stem horen als bestrijder van de wederdopers.

Zwingli sneuvelde in de Slag bij Kappel, 11 oktober 1531.
Zijn opvolger werd Heinrich Bullinger (1504-1575).⁴

Naar Mansfeld

In het voorjaar van 1484 verhuisde de familie Luder *van Eisleben naar Mansfeld*, waar vader Hans zich in de kopermijnbouw begaf. Hij wist zich als zzp'er (avant la lettre) op te werken tot een goede ondernemer, waardoor hij zijn groeiend gezin van het goede kon voorzien.

Op 17 januari 1484 werd *Georg Spalatinus* geboren. Hij werd bekend als secretaris van keurvorst Frederik III van Saksen. Zijn eigenlijke naam is Georgius Burkhardus de Spalt, maar omdat hij uit Spalt (zuidelijk van Neurenberg) kwam, wordt hij Spalatinus genoemd. Hij was een groot verdediger van de zaak van Luther en diens Reformatie aan het hof in Wittenberg. Hij leefde tot 1545.

De in 1484 nieuw gekozen en geïntroniseerde paus Innocentius VIII (1432-1492) gaf aan de kerkelijke inquisitie ruime volmachten om door middel van de zogeheten 'Heksenbul' – officieel aangeduid als '*Summis desiderantes affectibus*', dat wil zeggen 'Omdat we ten zeerste verlangen' – over te gaan tot een krachtige heksenvervolging. Deze bul was kenmerkend voor de heksenwaan van de pauselijke kerk.

4. Zie ook: Zie: Harm Veldman, *Huldrych Zwingli*. Kampen 2019.

1485

JOHANNES BUGENHAGEN

De latere medewerker en collega van Luther, Johannes Bugenhagen, werd geboren op 24 juni 1485 te Wollin aan de Oostzee – hertogdom Pommeren, daarom ook wel Pomeranus genoemd.

Bugenhagen werd in 1504 rector van een Latijnse school in Treptow (West-Pommeren); en daar werd hij in 1509 tot priester gewijd.

Hij verkeerde vanaf 1512 in kringen van humanisten. In 1520 kreeg hij geschriften van Luther onder ogen en ging hij over tot de Reformatie. Bugenhagen reisde naar Wittenberg en studeerde bij Luther en Melanchthon.

In 1523 werd hij daar als predikant verbonden aan de Stadskerk St. Marien; zo werd hij ook de biechtvader van Luther.

Als kerkhervormer stelde hij onder meer de kerkordes op voor Pommeren, Brunswijk-Wolfenbüttel, Hamburg, Hildesheim, Holstein, Lübeck, Denemarken en Noorwegen.

Bij de begrafenis van Luther hield Bugenhagen de grafrede.

Hij overleed in 1558.